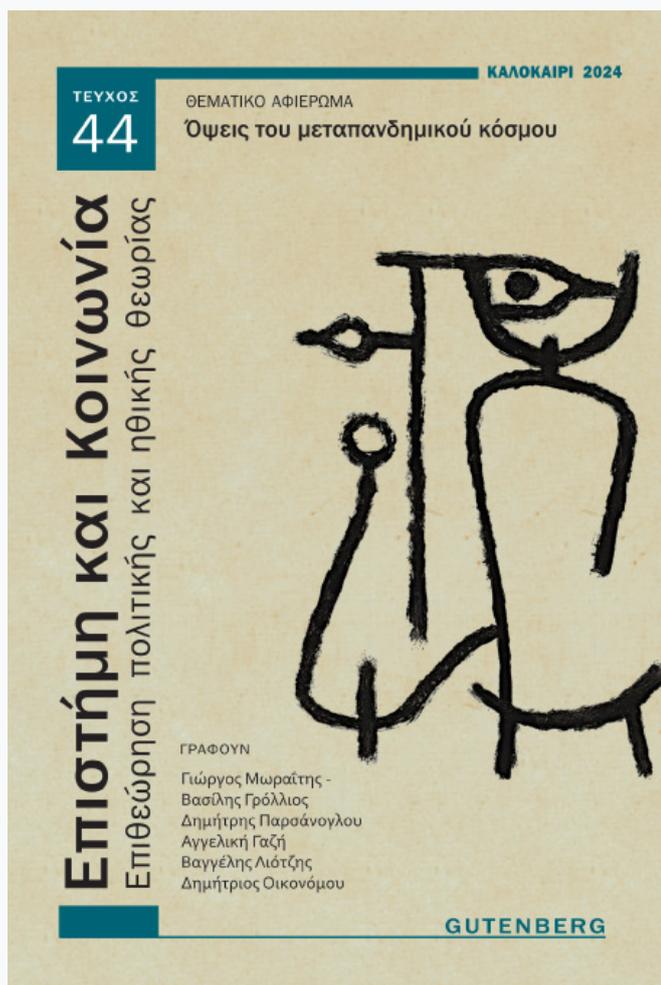

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 44 (2024)

Όψεις του μεταπανδημικού κόσμου

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΕΙΝΑΙ ΕΔΩ, ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΕΙΝΑΙ ΤΩΡΑ; Ο ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΜΕΤΑΠΑΝΔΗΜΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Δημήτρης Παρσάνογλου

Copyright © 2024, Δημήτρης Παρσάνογλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παρσάνογλου Δ. (2024). ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΕΙΝΑΙ ΕΔΩ, ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΕΙΝΑΙ ΤΩΡΑ; Ο ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΜΕΤΑΠΑΝΔΗΜΙΚΟ ΚΟΣΜΟ. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 44, 38–62. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/35935>

*Δημήτρης Παρσάνογλου**

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΕΙΝΑΙ ΕΔΩ,
ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΕΙΝΑΙ ΤΩΡΑ;
Ο ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΜΕΤΑΠΑΝΔΗΜΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Το παρόν κείμενο επιχειρεί έναν κριτικό αναστοχασμό γύρω από αλλαγές, δυνατότητες ή και κινδύνους, που έχουν περιγραφεί και συζητηθεί εδώ και κάποιες δεκαετίες στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας της εργασίας και που το συμβάν της πανδημίας έφερε στο προσκήνιο με τρόπο επιτακτικό. Το βασικό ερώτημα που τίθεται είναι διττό: σχετίζεται τόσο με το κατά πόσο η ίδια η πανδημία επέφερε αλλαγές στην εργασία, όσο και με το αποτύπωμα που οι αλλαγές αυτές μπορούν να αφήσουν σε βάθος χρόνου. Ανάμεσα σε πολλά άλλα, η πανδημία επέβαλε αλλαγές σε τρία πεδία που αφορούν την οργάνωση και τις συνθήκες εργασίας: αναμφίβολα και πρωτίστως στη χρήση τεχνολογικών μέσων, στον εργασιακό χώρο και χρόνο και στη σύνδεση εργασίας και αμοιβής ή στην εν γένει (περαιτέρω) επισφαλειοποίηση της εργασίας.

Λέξεις - κλειδιά: εργασία, πανδημία, τεχνολογία, απεδαφικοποίηση, επισφάλεια

* Αναπληρωτής Καθηγητής στο ΕΚΠΑ <dimparsa@soc.uoa.gr>

Η ΠΑΝΔΗΜΙΑ της COVID-19 εγγράφεται στην έως τώρα ιστορία του 21ου αιώνα ως ένα καθολικό συμβάν, το οποίο, θα μπορούσε να ιδωθεί με όρους που θα έθετε ο Alain Badiou (2009: 235-6), ως ‘μια ρήξη στην κανονική διάταξη των σωμάτων και των γλωσσών έτσι όπως αυτή υπάρχει για μια ιδιαίτερη κατάσταση’, που ‘δεν αποτελεί την πραγματοποίηση μιας δυνατότητας, που βρίσκεται μέσα στο εσωτερικό μιας κατάστασης ή εξαρτάται από τους υπερβατικούς νόμους ενός κόσμου. Ένα συμβάν είναι η δημιουργία νέων δυνατοτήτων. Τοποθετείται όχι απλώς στο επίπεδο των αντικειμενικών στόχων, που είναι δυνατό να πραγματοποιηθούν, αλλά στο επίπεδο των δυνατοτήτων του δυνατού’.

Η εμπειρία της πανδημίας επαναπροσδιόρισε ακριβώς αυτές τις δυνατότητες και αναμφίβολα επέκτεινε τα όρια του δυνατού.

Το παρόν κείμενο δεν στοχεύει να επιχειρήσει μια οντολογία του συμβάντος ‘πανδημιά’ ούτε να διερευνήσει τα νέα όρια των δυνατοτήτων του δυνατού. Ομοίως δεν επιθυμεί να τοποθετήσει την επίδραση της πανδημίας σε μια αυστηρή γενεαλογία μετασχηματισμών στον χώρο της εργασίας. Περισσότερο αποτελεί αφορμή για έναν κριτικό αναστοχασμό γύρω από αλλαγές, δυνατότητες ή και κινδύνους που βρίσκονται εδώ και κάποιες δεκαετίες στο μυαλό και στα γραπτά κοινωνιολόγων της εργασίας και τους οποίους το συμβάν της πανδημίας έφερε στο προσκήνιο με τρόπο επιτακτικό. Το βασικό ερώτημα που τίθεται είναι διττό: αφενός σχετίζεται με το κατά πόσο η ίδια η πανδημία επέφερε αλλαγές στην εργασία και αφετέρου με το αποτύπωμα που οι αλλαγές αυτές μπορούν να αφήσουν σε βάθος χρόνου.

Ανάμεσα σε πολλά άλλα, η πανδημία επέβαλε αλλαγές σε τρία πεδία που αφορούν την οργάνωση και τις συνθήκες εργασίας: αναμφίβολα και πρωτίστως στη χρήση τεχνολογικών μέσων, στον εργασιακό χώρο και χρόνο, και στη σύνδεση εργασίας και αμοιβής ή στην εν γένει (περαιτέρω) επισφαλαιοποίηση της εργασίας. Το κατά πόσο η πανδημία υπήρξε γενεσιουργός αιτία ή επιταχυντής αυτών των εξελίξεων, καθώς και το κατά πόσο οι όποιες αλλαγές θα έχουν μακροπρόθεσμο αντίκτυπο ή θα αποτελέσουν μια σχετικά σύντομη παρένθεση, είναι ερωτήματα που θα συζητηθούν στις σελίδες που ακολουθούν.

*Εν είδει γενεαλογίας: από το ‘σοκ του μέλλοντος’
στο ‘σοκ του παρόντος’*

Πριν επιχειρήσουμε μια ακτινογραφία του παροντικού σοκ που παρήγαγε η πρωτοφανής αντιμετώπιση της COVID-19 σε παγκόσμιο και εθνικό επίπεδο, δεν μπορούμε παρά να ανιχνεύσουμε τη γενεαλογία των σοβαρών μεταβολών ή —ενδεχομένως περισσότερο— του αίσθηματος μετάβασης που από τη δεκαετία του 1970 φαίνεται να κυριαρχεί σε όλο και μεγαλύτερο όγκο επιστημονικού, αλλά και πολιτικού προβληματισμού. Όπως το έθεσε το 1973 ένας από τους σημαντικότερους κοινωνιολόγους που ασχολήθηκαν με αυτό το αίσθημα μετάβασης και αναμφίβολα άφησε το αποτύπωμά του, ο Daniel Bell (1976: 87), ‘στην κοινωνιολογία, αυτό το αίσθημα του ορόσημου, του περάσματος ενός μεσοδιαστήματος, βρίσκει μια εντυπωσιακή έκφραση στην ολοένα και πιο διαδεδομένη χρήση του ίδιου επιθέτου για να προσδιορίσει την εποχή μας, δηλαδή του προθέματος “μετά” (που συνιστά ένα παράδοξο αν αναλογιστούμε την πραγματική του σημασία)’.

Αυτή η αίσθηση ότι περνάμε σε μια νέα εποχή, που τρία χρόνια πριν από τον Bell είχε περιγραφεί ως το ‘σοκ του μέλλοντος’ (Toffler 1994), μπορεί να έλαβε πολλαπλές μετωνυμίες για να προσδιορίσει τη σύγχρονη κοινωνία, πάντα με το πρόθεμα ‘μετα-’, περιγράφοντας ένα ποικιλόμορφο ‘μετακόσμο’ (Μαρβάκης και Παρσάνογλου 2011: 76): ‘μετα-βιομηχανικό’ (Touraine 1969), ‘μετα-φορντικό’ (Bonfeld και Holloway 1994), ‘μετα-νεωτερικό’ (Lyotard 1988), ακόμα και ‘μετα-καπιταλιστικό’ (Dahrendorf 1959), δίχως να παραμελούμε άλλες πιο συγκεκριμενοποιημένες εκφάνσεις, όπως ο ‘μετα-αποικιοκρατικός’, ‘μετα-εθνικός’ κ.ο.κ. Σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο, από τη δεκαετία του 1970, τα ουσιώδη ερωτήματα σχετικά με την ίδια τη φύση των σύγχρονων κοινωνιών υπήρξαν πιεστικά, σε βαθμό που οδήγησαν αρκετούς και αρκετές να αναρωτιούνται αν ζούμε σε μια ‘κατακερματισμένη κοινωνία’ (Wieviorka 1996), ενώ άλλοι δεν δίστασαν να μιλήσουν για ‘το τέλος του κόσμου όπως τον ξέρουμε’ (Wallerstein 1999).

Στην καρδιά αυτού του αισθήματος μετάβασης κεντρικό ρόλο έπαιξαν και παίζουν μεταβολές που σχετίζονται με την οικονομία εν γένει και την εργασία ειδικότερα. Και ο Bell και ο Touraine, δύο από τους προδρόμους αυτού του αισθήματος ‘αβεβαιότητας’, υποστήριζαν ήδη από τη δεκαετία του 1970 αυτό που μοιάζει να αποτελεί σχεδόν κοινό τόπο ακόμα και για κριτικές ή και ριζοσπαστικές θεωρήσεις: το κέντρο βάρους των κοινωνικών συγκρούσεων αλλάζει. Η κυρίαρχη τάξη δεν εκφράζεται πλέον στη μορφή του αστού επιχειρηματία, ενώ τον τόνο των υποτελών τάξεων δεν τον δίνουν αναγκαστικά οι εργάτες και οι εργάτριες. Σύμφωνα με τους μελετητές, η νέα άρχουσα τάξη αποτελείται από εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που διαθέτουν την ικανότητα/προνόμιο να ασκούν κοινωνικό έλεγχο τόσο εντός όσο και εκτός του χώρου εργασίας, δηλαδή τεχνοκράτες και γραφειοκράτες:

Ένας νέος τύπος κοινωνίας διαμορφώνεται μπροστά στα μάτια μας, μια προγραμματισμένη κοινωνία, αν θέλουμε να την ορίσουμε με βάση τα μέσα δράσης της, μια τεχνοκρατική κοινωνία, αν την ονομάσουμε με το όνομα της εξουσίας που την κυριαρχεί (Touraine 1969: 41).

Πράγματι, η αύξηση αυτού που στις Ηνωμένες Πολιτείες ονομάζεται επαγγελματική και τεχνική τάξη ήταν αξιοσημείωτη κατά την εποχή στην οποία αναφερόμαστε: μέσα σε δεκαπέντε χρόνια, από το 1960 έως το 1975, ο αριθμός των επαγγελματιών και εξειδικευμένων τεχνικών στις Ηνωμένες Πολιτείες αυξήθηκε κατά 72,9% (από 7.475.000 σε 12.925.000 άτομα) (Bell 1976: 55). Η αύξηση αυτή δεν ήταν αποκομμένη από τις παγκόσμιες μεταβολές της οικονομικής δραστηριότητας. Από τη βιομηχανική κρίση που έπληξε τις προηγμένες βιομηχανικά χώρες μετά τις πετρελαϊκές κρίσεις του 1973-1974, ο δευτερογενής τομέας βρίσκεται σε συνεχή πτώση, με την προστιθέμενη αξία να αναζητείται και να παρέχεται κυρίως από τον τριτογενή τομέα. Η επέκταση του τομέα των υπηρεσιών γίνεται όλο και περισσότερο ο κύριος μοχλός της οικονομικής ανάπτυξης (Mandel 2016), κάτι που εξακολουθεί φυσικά να ισχύει και σήμερα για όλες τις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές οικονομίες.

Θα μπορούσαμε επομένως να υποθέσουμε, με έναν προφανώς ειρωνικό τόνο, ότι η ‘χρυσή εποχή’ του μεταπολεμικού καπιταλισμού, η οποία ήταν κατά βάση βιομηχανική, έχει περάσει ανεπιστρεπті σε όλες τις βιομηχανικές χώρες, οι αγορές εργασίας των οποίων δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας σχεδόν αποκλειστικά στον τομέα των υπηρεσιών. Η ανάπτυξη μιας οικονομίας που χαρακτηρίζεται από την παροχή υπερεξειδικευμένων υπηρεσιών με τη χρήση νέων τεχνολογιών συνοδεύτηκε από μια παράλληλη αύξηση της ζήτησης εργατικού δυναμικού διαθέσιμου για την παροχή υπηρεσιών, οι οποίες δεν είναι πλέον ελκυστικές για το ντόπιο εργατικό δυναμικό. Αυτές οι δύο παράλληλες τάσεις βρίσκονται στο επίκεντρο αυτού που βλέπουμε σήμερα στις λεγόμενες παγκόσμιες πόλεις (Sassen 2001). Πίσω από τις στιγμιαίες συναλλαγές και τη δημιουργία παγκόσμιων δικτύων, που περιγράφει με γοητευτικό τρόπο ο Manuel Castells (2001), κρύβεται μια σειρά από εργασίες, οικιακές ή μη, χαμηλής εξειδίκευσης και κύρους που εκτελούνται κυρίως από μετανάστες και μετανάστριες.

Σε αυτόν τον διττό μετασχηματισμό της αγοράς εργασίας, όπου νέοι τύποι απασχόλησης προστίθενται στις παραδοσιακές θέσεις εργασίας και η αύξηση της ζήτησης υπερεξειδίκευσης συνοδεύεται από την αύξηση υπηρεσιών χαμηλής εξειδίκευσης και απολαβών, η ευελιξία φαίνεται να είναι ο αδιαμφισβήτητος κανόνας που διαπερνά το σύνολο της εργασίας ανεξαρτήτως θέσης στην κοινωνικο-επαγγελματική ιεράρχηση. Ο τεχνολογικός/ψηφιακός μετασχηματισμός έχει διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην εμπέδωση της ευελιξίας σε όλο το φάσμα των υπηρεσιών. Πέρα από την αυτονόητη σημασία του για τις εργασίες υψηλής εξειδίκευσης, η ‘οικονομία της πλατφόρμας’ και η ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων που εμπεριέχει διογκώνονται σε όλο και περισσότερες μορφές χαμηλής εξειδίκευσης υπηρεσιών, καθιστώντας ακόμα πιο περίπλοκες, αν όχι δύσκολες, τις εργατικές διεκδικήσεις σε συλλογικό ή και ατομικό επίπεδο (Greeves 2015, Schmidt 2017), θέτοντας επιτακτικά το ζήτημα της ρύθμισης της εργασίας σε πλατφόρμες (ILO 2024).

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι σε ένα βάθος χρόνου αυτό που κατά βάση εγκαταλείπεται σταδιακά, αλλά αναπότρεπτα

είναι το φορντικό μοντέλο οργάνωσης της εργασίας, στο οποίο είχαν συναινέσει μεταπολεμικά κράτος, εργοδότες και εργαζόμενοι, και τα χαρακτηριστικά του οποίου θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

- μαζική παραγωγή και μαζική κατανάλωση με βάση τις αρχές που εισήγαγε με τόση επιτυχία ο Henry Ford,
- αυξημένοι μισθοί, οι οποίοι στήριζαν τη σύνδεση παραγωγής και μαζικής κατανάλωσης,
- μεγάλες παραγωγικές μονάδες και υψηλά επίπεδα κρατικής παρέμβασης, με βάση τις κεϋνσιανές αρχές,
- ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους και επεκτατικός ρόλος ποικίλων δημόσιων κοινωνικών υπηρεσιών,
- κεντρικός ρόλος των εργατικών συνδικάτων, τόσο στις συλλογικές διαπραγματεύσεις όσο και στο περιεχόμενο των κρατικών πολιτικών.

Η νέα (μεταφορντιστική) εργασία, από την πλευρά της, χαρακτηρίζεται από την εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής (βασισμένων σε μεγάλο βαθμό στη μικροηλεκτρονική και τις νέες τεχνολογίες), ευέλικτες πρακτικές και σχέσεις εργασίας, μειωμένο ρόλο των συνδικάτων, νέες μορφές εξατομίκευσης, λιγότερη κρατική παρέμβαση, νέα σχέση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης κ.ο.κ. (Λυμπεράκη & Μουρίκη 2002). Η παραπάνω διαπίστωση δεν πρέπει, ωστόσο, να συσκοτίζει το γεγονός ότι η φορντιστική ρύθμιση της εργασίας μάλλον υπήρξε ιστορική εξαίρεση και ότι η ευελιξία ή επισφάλεια –ανάλογα με τον τρόπο που προσεγγίζει κανείς/μία το ζήτημα– μάλλον αποτελεί τη διαχρονική κανονικότητα κατά τη σύντομη διάρκεια του καπιταλισμού (Tsianos & Parsanoglou 2021).

Σε αυτήν τη μεταβολή παραδείγματος, κεντρικό στοιχείο, πέρα ή μάλλον λόγω της εισαγωγής των τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνίας [ΤΠΕ], είναι η αυξημένη κινητικότητα που, εκτός των άλλων, καθιστά λιγότερο σημαντικό ή δεσμευτικό τον χώρο, και η επισφάλεια ως γενική κατάσταση και συνθήκη. Η εντατική και εκτεταμένη ευελιξία σε σχέση με τον χώρο και τον χρόνο απαιτεί μια ολοένα και πιο εξειδικευμένη και διαφοροποιημένη

αγορά εργασίας, ένα αυξανόμενο ποσοστό της οποίας εντοπίζεται στις παρυφές ή και στην καρδιά της άτυπης οικονομίας. Αναδεικνύεται, λοιπόν, η επισφαλής εργασία σε παραδειγματική μορφή εργασίας, η οποία για ορισμένες κοινωνικές ομάδες και οικονομικούς κλάδους μπορεί να συνιστά εδραιωμένο και αναπόφευκτο στάδιο του εργασιακού βίου (Parsanoglou et al. 2023). Σε αυτήν, όμως, θα επανέλθουμε πιο επισταμένα στη συνέχεια.

Αν θέλουμε να διερωτηθούμε γύρω από το στίγμα της πανδημίας πάνω στην εργασία και γύρω από τις πιθανότητες/δυνατότητες που διανοίγονται στον μετα-πανδημικό κόσμο, δεν μπορούμε παρά να εστιάσουμε ακριβώς σε αυτά τα τρία στοιχεία: στον αυξανόμενο ρόλο των ΤΠΕ, στην αυξανόμενη κινητικότητα των εργαζομένων και στην επισφάλεια της εργασίας.

ΤΠΕ και εργασία: Μεταξύ τεχνολογικού ντετερμινισμού και τεχνολογικού φετιχισμού

Τα τελευταία χρόνια έχει ξεκινήσει μια συζήτηση για τη λεγόμενη '4η βιομηχανική επανάσταση'. Ευρισκόμενη ακόμα σε διακηρυκτικό επίπεδο και σε επίπεδο σχεδιασμού στρατηγικών από κυβερνήσεις, όπως αυτή της Γερμανίας, αλλά και διεθνείς οργανισμούς, όπως το Διεθνές Οικονομικό Φόρουμ, 'η επανάσταση της νέας τεχνολογίας [...] συνεπάγεται τίποτα λιγότερο από τη μεταμόρφωση της ανθρωπότητας. Βρισκόμαστε στην αρχή μιας επανάστασης που αλλάζει θεμελιωδώς τον τρόπο που ζούμε, που δουλεύουμε και που σχετιζόμαστε μεταξύ μας' (Schwab 2016: 1). Σύμφωνα με αυτήν τη συζήτηση, ο ψηφιακός μετασχηματισμός ή ψηφιακή επανάσταση, που σχετίζεται με τη συνεχώς εκτεινόμενη χρήση του κινητού διαδικτύου [mobile internet], μικρότερων και ισχυρότερων ψηφιακών συσκευών, την τεχνητή νοημοσύνη και τη μηχανική μάθηση, αποτελεί ένα από τα βασικά συστατικά της 4ης βιομηχανικής επανάστασης.

Η αλήθεια είναι ότι η τεχνολογία αποτελεί εδώ και μισό περίπου αιώνα παράγοντα ερμηνείας σημαντικών αλλαγών στην οικονομία και την εργασία. Το ' τρίτο κύμα ' που επικαλέστηκε το

1980 ο Alvin Toffler σηματοδοτούσε ‘τη χαραυγή της Διαστημικής Εποχής, της Εποχής των Πληροφοριών, της Ηλεκτρονικής Περιόδου ή του Παγκόσμιου Χωριού’ (Toffler 1982: 24-5). Στο ίδιο μήκος κύματος, με διαφορετικούς βέβαια όρους, κινούνται και τα κείμενα των κοινωνιολόγων, στα οποία ήδη αναφερθήκαμε.

Πέρα από την αδιαμφισβήτητη σημασία που πρέπει κανείς να αποδώσει στις νέες τεχνολογίες σε σχέση με την αναδιοργάνωση της εργασίας, μπορούμε να διακρίνουμε έναν τεχνολογικό ντετερμινισμό, αν όχι φετιχισμό. Η κριτική σε αυτό το σημείο δεν είναι καινοφανής ούτε πρωτότυπη. Από τον ‘τεχνολογικό ολοκληρωτισμό’ που υπαινίχθηκε ο Herbert Marcuse στον *Μονοδιάστατο Άνθρωπο* (1971), μέχρι τον ‘τεχνικό φονταμενταλισμό’, στον οποίο αναφέρθηκε ο Paul Virilio (Portillo & Costa 2010: 481), η κριτική τόσο στις νέες τεχνολογίες όσο και στην υπερεκτίμηση του ρόλου τους υπήρξε σημαντική και πολύπλευρη. Μιλώντας για φετιχισμό, δεν λείπουν και εκείνοι που μιλούν για τη μετάβαση από την Ανθρωπόκαινο στη Νοβάκαινο εποχή [Novacene], όπου οι απεριόριστες δυνατότητες της τεχνητής νοημοσύνης μπορούν να οδηγήσουν στη συνύπαρξη ανθρώπων και κυβερνοοργανισμών [cyborgs] και την τελική επικράτηση των τελευταίων (Lovelock 2019). Άλλοι πάλι ερευνητές (Mayer-Schönberger & Cukier 2013, Kolb & Kolb 2013) θεωρούν ότι η ‘επανάσταση των μεγάλων δεδομένων’ ενσαρκώνει μια υπόσχεση που μπορεί να μας βοηθήσει να υπερβούμε ακόμη και τις αναπηρίες μας.

Πέρα από την επισήμανση υπαρκτών ή/και πιθανών κινδύνων από την εξάπλωση των νέων τεχνολογιών, όχι μόνο στην εργασία αλλά και σε πολλές άλλες πτυχές της ζωής —αν όχι σε όλες—, έχει αμφισβητηθεί τόσο η βεβαιότητα της τεχνολογικής επανάστασης όσο και η ορθότητα των προβλέψεων που σχετίζονται με την ύπαρξή της. Έχει ασκηθεί, επίσης, κριτική στον διττό φετιχισμό της ανάπτυξης και της τεχνολογίας, που προ πολλού έχουν αναχθεί σε ‘αυτόνομα’ και ‘παντοδύναμα’ υποκείμενα της ιστορίας (Ναζάκης 1991: 60). Με αυτήν την έννοια, ο τεχνολογικός ντετερμινισμός μπορεί να θεωρηθεί παραπλήρωμα του νεοφιλελεύθερου δόγματος, ή έστω των α-ιστορικών προσεγγίσεων περί τέλους της ιστορίας που εκλαμβάνουν την επιστήμη και την τεχνο-

λογία ως μια ‘υπερμεταβλητή’, η οποία αποτελεί περισσότερο explanans παρά explanandum. Η συζήτηση αυτή, που συνεχίζεται με ακόμα ζωηρότερο τρόπο σήμερα, εμπλουτίζεται με νέα επίδικα που έφεραν στο προσκήνιο εξελίξεις στην τεχνητή νοημοσύνη, στη μηχανική μάθηση κ.ο.κ.

Δεν θα υπεισέλθουμε εδώ στις διαστάσεις αυτής της συζήτησης, ούτε στη διερώτηση κατά πόσο τα συστατικά της χαρακτηρίζονται από ένα έντονο στοιχείο φετιχισμού. Σε τελική ανάλυση, αυτή η συζήτηση μάλλον συσκοτίζει παρά διαφωτίζει το παρόν και το μέλλον των κοινωνικών σχέσεων. Εδώ, μας ενδιαφέρει ένα συγκεκριμένο κομμάτι των κοινωνικών σχέσεων, αυτό της εργασίας. Με αυτήν τη λογική, τα όσα αναφέρθηκαν ακροθιγώς συνιστούν μια, αν όχι την κυριότερη, από τις όψεις του μετασχηματισμού της εργασίας τόσο πριν όσο (κυρίως) μετά την πανδημία. Αυτό διότι η πανδημία υπήρξε, εκτός όλων των άλλων, επιταχυντής εξελίξεων στην ίδια τη ‘φύση’ της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, τα μέτρα που ελήφθησαν από όλες σχεδόν τις κυβερνήσεις για τον έλεγχο της πανδημίας, και κυρίως τα μέτρα που αφορούσαν την τηλεργασία, μπορούν να θεωρηθούν στην παρούσα φάση ως μια γενικευμένη εφαρμογή των δυνατοτήτων που παρέχουν οι νέες τεχνολογίες.

Επιμένουμε στον παράγοντα εργασία, γιατί άλλες πλευρές και δείκτες της οικονομίας δεν παρουσίασαν τόσο μεγάλη καμπή, ούτε αναμένεται να υποστούν μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στο μέλλον. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη σύγκριση των κρίσεων του 2008-2012 και της COVID-19, φαίνεται ότι στη δεύτερη περίπτωση οι οικονομίες και οι κοινωνίες —τουλάχιστον των κρατών-μελών του ΟΟΣΑ— αποδείχθηκαν ανθεκτικότερες και γρηγορότερες στο να επανέλθουν (Benzúrg και Kónya 2022: 32-37). Στους δείκτες της ανεργίας, η σύγκριση μεταξύ των δύο κρίσεων δείχνει ότι, στην περίπτωση της πανδημίας, η επίδραση ήταν πολύ μετριοπαθέστερη από ό,τι στην περίπτωση της οικονομικής κρίσης. Οφείλει, ωστόσο, κανείς να λάβει υπόψη ότι η απασχόληση εν γένει ακολουθεί με κάποια καθυστέρηση την παραγωγή. Αναμένεται, έτσι, ότι θα διαμορφωθεί ένα έντονα διαφοροποιημένο μοτίβο σε όλες τις χώρες της Ε.Ε., όπως είδαμε να συμβαίνει μετά

τη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008. Αν κάποιος μπορεί να πει ότι το ΑΕΠ, στο σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών, ακολούθησε μια καμπύλη σχήματος V, δεν έχει ακόμα συμβεί το ίδιο στην περίπτωση της απασχόλησης (Guzi & Landesmann 2022: 188).

Αυτό που αναμένεται να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη μεταπανδημική περίοδο και απαιτεί την προσοχή τόσο των πολιτικών απασχόλησης όσο και των ίδιων των εργαζομένων είναι οι επιταχυνόμενες τάσεις προς ψηφιοποίηση και οι αλλαγές στις δομές της ζήτησης απασχόλησης και στην οργάνωση της εργασίας. Οι τάσεις προς ψηφιοποίηση και ρομποτοποίηση σαφώς και προϋπήρχαν της πανδημίας καθιστώντας τις βασικά στοιχεία για την προσέλκυση επενδύσεων και τη συνολική αναβάθμιση της βιομηχανίας (Baldwin 2019). Η αλήθεια είναι, πάντως, ότι το σοκ της COVID-19 οδήγησε σε επιτάχυνσή τους, επιφέροντας επιπτώσεις στα επαγγέλματα και στα άτομα με υψηλότερο και χαμηλότερο επίπεδο δεξιοτήτων. Έτσι, η διαφοροποίηση των προοπτικών της αγοράς εργασίας ανάλογα με τις δεξιότητες και τα διάφορα επαγγέλματα θα συνεχιστεί και πιθανότατα θα επιταχυνθεί (Guzi & Landesmann 2022: 196).

Οι διαφοροποιήσεις στο επίπεδο προσαρμογής στην τάση ψηφιοποίησης είναι ήδη ορατές και έχουν ποσοτικές επιπτώσεις στις οικονομικές επιδόσεις κλάδων και επιχειρήσεων, συνεπώς και στην απασχόληση. Κάποιες επιχειρήσεις και οργανισμοί, λοιπόν, συνεχίζουν και αναπτύσσουν περαιτέρω τις αρχικά εξ ανάγκης ψηφιοποιημένες δραστηριότητές τους σε διάφορους κλάδους, όπως το ηλεκτρονικό εμπόριο και το λιαν εμπόριο εν γένει, οι τράπεζες, ο τομέας της τεχνολογίας, αλλά και σημαντικό κομμάτι της διακυβέρνησης και των δημόσιων υπηρεσιών. Κάποιες άλλες επιχειρήσεις και οργανισμοί, ωστόσο, δεν μπορούν να παρακολουθήσουν αυτές τις εξελίξεις και λειτουργούν με τις ίδιες ή και λιγότερες ψηφιακές δυνατότητες από την προ-πανδημική περίοδο, διευρύνοντας το υπάρχον χάσμα (Gazioglu et al. 2022: 194).

Η πανδημία ως επιταχυντής της απεδαφικοποίησης και του νομαδισμού

Πολλές από τις σκέψεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω ανήκουν στη σφαίρα του μέλλοντος, αν όχι της μελλοντολογίας. Πολλές από τις αλλαγές που προμηνύονται μένει να αποδειχθεί αν γίνουν πραγματικότητα. Πολλώ δε μάλλον όταν οι αλλαγές αυτές ενδύονται, ως επί το πλείστον, το φανταχτερό μανδύα του νομαδισμού και της απεδαφικοποίησης, έννοιες που επανήλθαν στο προσκήνιο όχι τόσο όπως τις εισηγήθηκαν ο Deleuze και ο Guattari ή, όπως εμβάθυνε σε αυτές, στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής του έρευνας, ο Arjun Appaduraj (1990), αλλά περισσότερο ως περιγραφή μιας νέας δυνατότητας. Οι ‘ψηφιακοί νομάδες’, τα άτομα δηλαδή που χάρη στη χρήση της τεχνολογίας ασπάζονται έναν τρόπο ζωής και εργασίας ανεξάρτητο από την πρόσδεση σε έναν συγκεκριμένο τόπο, ‘έχουν μετατραπεί από εκκεντρικοί σε mainstream σε λιγότερο από μια δεκαετία’ (MBO partners 2023: 2). Στις ΗΠΑ, μεταξύ της προ και της μεταπανδημικής περιόδου, παρατηρήθηκε μια αύξηση στην ανεξάρτητη από συγκεκριμένο τόπο/χώρο εργασία της τάξης του 131%: 7,3 εκατομμύρια άτομα αυτοπροσδιορίζονταν ως ψηφιακοί νομάδες το 2019, ενώ το 2023 ο αριθμός αυτός αγγίζει τα 17,3 εκατομμύρια (MBO partners 2023: 3). Από την άλλη, πολλές χώρες—ανάμεσά τους και η Ελλάδα—προσπαθούν να προσελκύσουν όσο το δυνατόν περισσότερους ψηφιακούς νομάδες, εφαρμόζοντας ακόμα και στοχευμένες πολιτικές.¹ Η ‘ψηφιακή νομαδική βίζα’ [digital nomad visa] αποτελεί μαζί με την Golden Visa τα θεσμοποιημένα, και στην Ελλάδα πλέον, εργαλεία ρύθμισης και ενθάρρυνσης της προνομιακής κινητικότητας, για την οποία παρατηρείται συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον τόσο σε πολιτικό όσο και σε ακαδημαϊκό επίπεδο (Croucher 2012, Kunz 2016, Cranston 2017, Heller 2021).

Η εμπειρία της πανδημίας προσέφερε, λοιπόν, μια επαρκή γεύση αυτού του εργασιακού μέλλοντος που αποδεσμεύει τον/την

1. <https://digitalnomadsobs.org/2022/06/20/ελληνική-βίζα-για-τους-ψηφιακούς-νομά/?lang=el>

εργαζόμενο/η από τα άκαμπτα χωρικά και χρονικά πλαίσια. Αυτά που ήδη παρουσιάζονταν, πολύ πριν την πανδημία, ως πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της τηλεργασίας (Ρομπόλης & Δημουλάς 1998), έγιναν βιωμένη εμπειρία για πολυάριθμους/ες εργαζόμενους/ες σε ποικίλους κλάδους. Με λίγα λόγια, οι εργαζόμενοι/ες βίωσαν τη μείωση του κόστους και του χρόνου μετακίνησης από/προς τον χώρο εργασίας, ενώ σε κάποιον βαθμό, και ανάλογα με το επάγγελμα, είχαν τη δυνατότητα προσαρμογής του ωραρίου εργασίας με βάση τους προσωπικούς ρυθμούς ή τις προσωπικές/οικογενειακές τους ανάγκες. Σε ψυχολογικό επίπεδο, πέρα από την εγγύτητα με τον οικείο χώρο και τα οικεία πρόσωπα, μπορούσε να υπάρξει μια σχετική αίσθηση αυτονομίας και ανεξαρτησίας, αφού ο έλεγχος από προϊστάμενους και/ή εργοδότες δεν ήταν άμεσος. Τέλος, στα πλεονεκτήματα εντάσσεται και η πιθανή αποφυγή προστριβών με συνεργάτες και συναδέλφους.

Ωστόσο, ο θαυμαστός αυτός νέος κόσμος της εργασίας υποκρύπτει αρκετές σκοτεινές πλευρές. Στον αντίποδα των προαναφερόμενων πλεονεκτημάτων, επαληθεύτηκε και μια σειρά από μειονεκτήματα που συνδέεται με την εξ αποστάσεως εργασία, η οποία και στοιχειοθετεί το λεγόμενο 'παράδοξο της αυτονομίας' που έχει σχετιστεί με την τηλεργασία (Eurofound 2020B: 24-7). Παρατηρήθηκε, δηλαδή, μια εντεινόμενη 'εργασιομανία' που οφείλεται, αν μη τι άλλο, στη σύγχυση που προκαλείται στον/η εργαζόμενο/η, καθώς δεν διαχωρίζεται διακριτά η προσωπική από την επαγγελματική ζωή, με αποτέλεσμα να χάνονται τα όρια μεταξύ εργασίας και προσωπικού χρόνου. Λόγω αυτής ακριβώς της εργασιομανίας, καταπατούνται ευκολότερα τα δικαιώματα του/της εργαζόμενου/ης, καθώς εργάζεται σε αργίες, γιορτές, όταν είναι ασθενής και για περισσότερο από οκτώ ώρες την ημέρα. Εξ ου και η μεγάλη συζήτηση που περιέβαλε, κατά τη διαβούλευση και την ψήφιση του λεγόμενου Νόμου Χατζηδάκη, το περίφημο 'δικαίωμα στην αποσύνδεση' (Ν. 4808/2021, άρθρο 67, παράγραφος 10), δίχως, επίσης, να παραμελούμε την άνιση κατανομή των οικιακών βαρών ανάμεσα στα φύλα, που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της δύσκολης διευθέτησης των ορίων μεταξύ εργάσιμου και μη εργάσιμου χρόνου. Ομοίως, δεν θα πρέπει να

αγνοείται και η απουσία επαφής με συναδέλφους που μπορεί να οδηγεί σε απομόνωση, ιδίως σε περιπτώσεις εργασιών που προϋποθέτουν ή καθιστούν, έστω και εν μέρει, απαραίτητη την προσωπική επαφή. Πέρα από τον αντίκτυπο στο κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο, η απουσία από ένα ‘υλικό’ εργασιακό περιβάλλον μπορεί να δημιουργεί αδυναμία στον/στην εργαζόμενο/η να συμμετάσχει σε δραστηριότητες που αφορούν την εργασία του, π.χ. σε συνδικαλιστική δράση.

Πράγματι, η αποτίμηση της εμπειρίας, στην Ελλάδα τουλάχιστον, αναδεικνύει τις αρνητικές πλευρές της τηλεργασίας και, εν γένει, της επίδρασης της πανδημίας στις εργασιακές συνθήκες και σχέσεις. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι το ζήτημα του χρόνου ή, ορθότερα, της διάρκειας απασχόλησης με τέτοιους όρους. Είναι ενδεικτικό ότι έρευνες που διεξήχθησαν τόσο στην Ελλάδα (KPMG 2020, Συμμεωνάκη κ.ά. 2020) όσο και πανευρωπαϊκά (Eurofound 2020A), κατά την περίοδο του πρώτου lockdown, δηλαδή την άνοιξη του 2020, δείχνουν ότι η μεγάλη πλειονότητα των ατόμων που τηλεεργάστηκαν κατά το πρώτο κύμα της πανδημίας δήλωσαν ικανοποιημένα από αυτόν τον τρόπο εργασίας, με ποσοστά που κυμαίνονταν από 70% σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Eurofound 2020A: 34) μέχρι 88% στην περίπτωση της Ελλάδας (KPMG 2020: 7).

Η εικόνα αυτή, ωστόσο, άλλαξε με την πάροδο του χρόνου και κέρδισαν έδαφος οι ανησυχίες που, ούτως ή άλλως, εκφράζονταν και στα πρώιμα στάδια της πανδημίας ιδιαίτερα σε σχέση με την απουσία σαφών ορίων μεταξύ εργασίας και ξεκούρασης καθώς και με την έλλειψη αλλαγής παραστάσεων (KPMG 2020: 11). Ήδη, κατά το δεύτερο κύμα της πανδημίας, και πιο συγκεκριμένα τον Σεπτέμβριο του 2020, κυριαρχεί το αίσθημα της ανησυχίας για τους/τις εργαζόμενους/ες του ιδιωτικού τομέα (74% των ερωτηθέντων) ότι η πανδημία θα αποτελέσει αφορμή να κινδυνεύσουν θεμελιώδη εργασιακά τους δικαιώματα (Alco 2020). Αντίστοιχα, η ανάπτυξη της τηλεργασίας κρίνεται πλειοψηφικά ως αρνητική εξέλιξη σε όλους τους τομείς: στα εργασιακά δικαιώματα (67%), στις ώρες δουλειάς (61%), στην εξέλιξη της αμοιβής (60%), στην προσωπική ζωή (52%) και στην επαγγελματική εξέλιξη (45%).

Μετά την πανδημία: Business as usual ή precarity goes digital;

Τίθεται, λοιπόν, επιτακτικά το ερώτημα σχετικά με το μέλλον της εργασίας στον μεταπανδημικό κόσμο. Λαμβάνοντας υπόψη όλα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, ο κόσμος αυτός μοιάζει, εκτός των άλλων, να απαλλάσσεται δυναμικά και γρήγορα από τα δεσμά του χώρου και του χρόνου. Είναι, όμως, πράγματι ο εργασιακός χώρος τόσο απεδαφικοποιημένος και ο εργασιακός χρόνος τόσο αυτόνομα κατανεμημένος στη βάση της βούλησης και της αυτενέργειας των εργαζομένων; Ως προς το τελευταίο, φαίνεται ότι, για τους/τις εργαζόμενους/ες σε κλάδους που απαιτούν υψηλό μορφωτικό επίπεδο και υψηλή εξειδίκευση, η εργασία από το σπίτι χαρακτηρίστηκε από αυξανόμενη εντατικοποίηση (von Gaudecker & Siflinger 2024: 69-70). Ως προς το πρώτο, η συνολική εμπειρία της COVID-19 θα μπορούσε να θεωρηθεί τελικά και ως μια ρωγμή στο αφήγημα του νομαδισμού και της απεδαφικοποίησης. Όπως το θέτουν οι Groenleer και Bertram (2024: 92):

Ωστόσο, αποδεικνύεται ξανά και ξανά: ο κόσμος δεν είναι ξαφνικά 'χωρίς τόπο'. Ακόμη και σε μια παγκοσμιοποιημένη—με χωρικούς όρους—κοινωνία οι συγκεκριμένοι τόποι εξακολουθούν να συνδέονται μεταξύ τους. Αυτοί οι τόποι είναι οι περιοχές, οι πόλεις και οι γειτονιές όπου ζούμε την καθημερινή μας ζωή, από όπου αντλούμε την ταυτότητά μας και γύρω από τους οποίους χτίζουμε κοινότητες. Η καταστροφική κρίση της COVID-19 καταδεικνύει από την αρχή της τόσο τη σημασία του τοπικού, όσο και το ότι το πώς και πού ζούμε αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου, παγκόσμιου συνόλου [μετάφραση του γράφοντος].

Πέρα από την αναδίπλωση από πλευράς εργαζομένων, που βλέπουν την αμφισημία του ψηφιακού νομαδισμού, ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι επιφυλάξεις εκφράζονται και από πλευράς εργοδοτών. Αυτό μπορεί να οφείλεται σε δομικές παραμέτρους, όπως στην ελληνική περίπτωση η ίδια η διάρθρωση της αγοράς εργασίας που σχεδόν στα μισά επαγγέλματα δεν υπάρχει καμιά δυνατότητα τηλεργασίας (ΣΕΒ 2022). Και σε διεθνές επίπεδο,

ωστόσο, ακόμα και σε περιπτώσεις που η τηλεργασία είναι εφικτή, όπως ο τραπεζικός κλάδος ή και ο ίδιος ο κλάδος της τεχνολογίας, πολλές επιχειρήσεις—ανάμεσά τους η Amazon, η Meta, η Zoom και η Goldman Sachs— ‘καλούν’ τους/τις εργαζόμενους/ες τους πίσω στο γραφείο (Οικονομικός Ταχυδρόμος 2023). Έρευνες, όπως αυτή των Gibbs, Mengel και Siemroth (2023), έχουν δείξει ότι η δουλειά από το σπίτι οδήγησε, από τη μια, σε μια αύξηση των πραγματικά εργάσιμων ωρών κατά 18% από το κανονικό ωράριο, αλλά, από την άλλη, και σε μια πτώση της παραγωγικότητας των εργαζομένων που κυμαίνεται από 8 έως 19%.

Ερχόμαστε πίσω, λοιπόν, εκεί από όπου ξεκινήσαμε τον προβληματισμό μας. Πιο συγκεκριμένα, μιλήσαμε εξαρχής για ευελιξία, στο πλαίσιο της μεταφορντιστικής αναδιάρθρωσης. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, ήδη από τη δεκαετία του 1970, εμφανίστηκε σε κείμενα γάλλων κυρίως κοινωνιολόγων και οικονομολόγων, η επισφάλεια ως ένας τρόπος περιεκτικής εννοιολόγησης των νέων μορφών απασχόλησης που προέκυψαν κατά το πέρασμα στη μεταφορντιστική συνθήκη (Barbier 2002). Παράλληλα, και σε συνδυασμό με μια κριτική προς την προσκόλληση της συζήτησης γύρω από την επισφάλεια στις συνθήκες που επικρατούν στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές χώρες, δηλαδή στις δυτικές χώρες (Munck 2013), άρχισε να κερδίζει έδαφος η ερευνητική και θεωρητική ενασχόληση με τις άτυπες μορφές απασχόλησης αλλά και οικονομίας.

Διαδεδομένη είναι η πεποίθηση ότι η άτυπη οικονομία ναι μεν εμπεριέχει όλες εκείνες τις δραστηριότητες που διαφεύγουν εν μέρει ή συνολικά κάποιο ρυθμιστικό πλαίσιο, συνθήως, όμως, αναμένεται ότι οι δραστηριότητες αυτές είτε θα ενσωματωθούν αργά ή γρήγορα στο τυπικό μέρος της οικονομίας είτε θα εκλείψουν. Παρόλα αυτά, η εμπειρία σε παγκόσμιο επίπεδο—και όχι μόνο στις αναπτυσσόμενες χώρες— δείχνει ότι η άτυπη οικονομία αναπτύσσεται με ραγδαίους ρυθμούς καθιστώντας σε πολλές επιχειρήσεις την ‘τυπική εργασία’ αριθμητικά περιθωριακή (Wells 2007: 88). Επομένως, η διαχωριστική γραμμή μεταξύ ‘τυπικού’ και ‘άτυπου’ καθίσταται εξαιρετικά δυσδιάκριτη, αν όχι ανώφελη. Δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε εδώ με την Chantal Krcmar

(2022: 76) ότι ‘το να καταλάβουμε την άτυπη οικονομία μας βοηθά να καταλάβουμε την τυπική οικονομία’. Πολλώ δε μάλλον όταν έχει αναδειχθεί, από πολλές πλευρές, ότι οι μη τυπικές μορφές εργασίας μάλλον αποτέλεσαν διαχρονικά, κατά τη σύντομη ιστορία του καπιταλισμού, τη νόρμα και όχι την εξαίρεση (Gibson-Graham 2006, Neilson & Rotisser 2008, Millar 2017, Παρσάνογλου & Τσιάνος 2019).

Βάσει των παραπάνω, τίθενται τα εξής ερωτήματα: η αυξανόμενη ψηφιοποίηση της εργασίας και οι αλλαγές που αυτή επιφέρει συνιστούν ένα νέο στάδιο στην ιστορία της εργασίας ή απλώς κομίζουν γλαύκα εις Αθήνας; Ο μεταπανδημικός κόσμος της εργασίας είναι όντως ένας κόσμος διαφορετικός από αυτόν που γνωρίζαμε ή αποτελεί ένα ακόμα επεισόδιο των περιπετειών της εργασίας, ανάμεσα στην τυπικότητα και τη μη τυπικότητα, ανάμεσα στη σταθερότητα και την επισφάλεια; Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα είναι μάλλον αβέβαιες ή και επισφαλείς. Ιδίως αν προσθέσουμε στοιχεία που προσελκύουν ολοένα και περισσότερο το ενδιαφέρον ή/και την ανησυχία, όπως το φαινόμενο της ‘μεγάλης παραίτησης’, που κάθε άλλο παρά αφορά άτομα με ελλιπή προσόντα που μένουν εκτός εργασίας, επειδή δεν μπορούν να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις (Eberstadt 2022: 17-8). Ασφαλώς, η πανδημία δεν προκάλεσε αυτήν την τάση, η οποία φαίνεται να έχει μεγαλύτερο χρονικό βάθος, αλλά σίγουρα επιδείνωσε την κατάσταση. Κατά την εποχή της πανδημίας, φαίνεται ότι όλο και περισσότεροι άνθρωποι μολύνθηκαν από τον ιό που τους μετατρέπει σε ‘άτομα χωρίς δουλειά’ (Eberstadt 2022: 19).

Προσπαθώντας να συνοψίσουμε και να απαντήσουμε στα ερωτήματα που εξ αρχής θέσαμε, καταλήγουμε μάλλον στην ανάγκη να ξαναθέσουμε τα ερωτήματα με άλλον τρόπο. Ενδεχομένως να μην έχει τόσο μεγάλη σημασία το αν και κατά πόσο έχει αλλάξει ή αλλάζει ο κόσμος της εργασίας μέσα από την εμπειρία της πανδημίας. Ούτε ίσως και το πώς άλλαξε ή αλλάζει. Αυτό που μπορεί να έχει μεγαλύτερη σημασία είναι ο αναστοχασμός γύρω από τους βαθιά ριζωμένους πλέον μετασχηματισμούς της εργασίας, οι οποίοι δεν προέκυψαν από την πανδημία ούτε θα σταματήσουν μετά από αυτήν. Αυτοί οι μετασχηματισμοί που

περιγράψαμε με την περιεκτική έννοια της επισφάλειας στη μεταφορντιστική συνθήκη είναι το πλαίσιο αλλά και το διακύβευμα στον ολοένα και πιο ψηφιοποιημένο κόσμο της εργασίας. Με άλλα λόγια, είναι η επισφάλεια που ψηφιοποιείται, όπως ψηφιοποιούνται και άλλες εργασιακές πραγματικότητες που έχουν απασχολήσει και απασχολούν την κοινωνιολογία της εργασίας· από την ‘ψηφιακή εξουθένωση’ [digital burnout] μέχρι τις διάφορες μορφές παρενόχλησης που συντελούνται και στον ψηφιακό χώρο, έναν εξίσου κοινωνικό χώρο, εφόσον συγκροτείται κοινωνικά και όχι τεχνικά.

Τα ερωτήματα που πρέπει να τεθούν, λοιπόν, μάλλον είναι αυτά που περιστρέφονται γύρω από τις κοινωνικές σχέσεις και τις δυναμικές που συγκροτούν την εργασιακή πραγματικότητα των σύγχρονων κοινωνικών υποκειμένων. Ψηφιακή ή μη, η εργασία που ξεφεύγει από το τυπικό ρυθμιστικό πλαίσιο συνήθως —αν όχι πάντα— υπολείπεται σε προστασία και δικαιώματα. Όπως το θέτουν οι Bekker, Buerkert, Quirijns και Pop (2021: 38), μιλώντας για την αλλαγή παραδείγματος και την ανάδυση ενός νέου Κοινού:

Ως εκ τούτου, η κρίση επιδεινώνει τις ήδη υπάρχουσες αδυναμίες του παλαιού κοινού. Σε σχέση με το Νέο Κοινό, αυτό σημαίνει ότι, κατά τη μεταρρύθμιση της αγοράς εργασίας, δεν πρέπει να λησμονούνται όσοι βρίσκονται εκτός των παραδοσιακών τυποποιημένων συμβάσεων εργασίας. Ιδιαίτερα, υπό το πρίσμα του συνεχιζόμενου ψηφιακού μετασχηματισμού, πρέπει να βρεθούν τρόποι για τη διασφάλιση του βιοπορισμού όλων των εργαζομένων. Τα τρέχοντα ευρήματα δείχνουν ότι, ακόμη και στις σύγχρονες αγορές εργασίας, αυτοί που προστατεύονται καλύτερα είναι οι εργαζόμενοι με τυπική σύμβαση εργασίας, δηλαδή οι εργαζόμενοι με πλήρη απασχόληση, με σύμβαση αορίστου χρόνου που καλύπτονται από συλλογική σύμβαση εργασίας. Αυτό φαινόταν να ισχύει ήδη πριν από την κρίση και έγινε πιο επειγόντως ορατό σε αυτήν την πρώτη φάση της πανδημίας. Η απόκλιση από το πρότυπο της σύμβασης πλήρους απασχόλησης και της σύμβασης αορίστου χρόνου είναι μια επικίνδυνη υπόθεση, ιδίως για όσους έχουν ήδη εξαρχής χαμηλό εισόδημα [μετάφραση του γράφοντος].

Επίλογος: Πόσο διαρκεί το μέλλον;

Κλείνοντας, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι οι προβληματισμοί που τέθηκαν σε αυτό το κείμενο δεν είναι μόνο γεωγραφικά περιορισμένοι, είναι και ποσοτικά, αν δει κανείς όλο το κάδρο της παγκόσμιας ζωντανής εργασίας. Αυτό που κυριαρχεί στον, εν πολλοίς, τριτογενοποιημένο Παγκόσμιο Βορρά, όπου οι νέες τεχνολογίες έχουν αυξανόμενη θέση και ρόλο στην εκτέλεση πολλών εργασιών και καθηκόντων, δεν συνιστά διαδεδομένη πραγματικότητα στον, εν πολλοίς, μεταποιητικό και αγροτικό Παγκόσμιο Νότο. Ακόμα και η ίδια η πανδημία είχε αντιστρόφως ανάλογες επιπτώσεις σε Βορρά και Νότο, αφού:

όταν χτύπησε η COVID-19, τα καταστήματα έκλεισαν σε όλη τη Βόρεια Αμερική και την Ευρώπη. Οι δυτικές μάρκες ακύρωσαν παραγγελίες αξίας δισεκατομμυρίων δολαρίων που ήδη βρίσκονταν σε παραγωγή, αφήνοντας αποστολές ρούχων χωρίς αγοραστές. Καθώς οι παγκόσμιες αλυσίδες παραγωγής ξηλώνονταν, τα κλειστά καταστήματα στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική μεταφράζονταν σε όλο και περισσότερα κλειστά εργοστάσια στον Παγκόσμιο Νότο (Hewamanne 2022: 220) [μετάφραση του γράφοντος].

Μιλώντας για τις αντίστροφες πραγματικότητες ή ακόμα και για το χάσμα μεταξύ Βορρά και Νότου, ερχόμαστε σε μια άλλη, άκρως διαφοροποιημένη συνθήκη ως προς τις ασύμμετρες σχέσεις χωρών και οικονομιών με την 4η Βιομηχανική Επανάσταση. Το 2016, έρευνα του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ προέβλεπε ότι μέσα στα επόμενα πέντε χρόνια, πάρα πολλοί/ές εργαζόμενοι/ες θα βρίσκονταν αντιμέτωποι/ες με το ενδεχόμενο της ανεργίας, λόγω της αύξησης των ρομπότ στην παραγωγή. Πολλές επιχειρήσεις θα μείωναν τον αριθμό των ατόμων που απασχολούν, λόγω της μείωσης της ανάγκης για άτομα σε ορισμένες επαγγελματικές ομάδες, ή τα επαγγέλματα αυτά θα εξαφανίζονταν εντελώς. Ακόμα, θα υπήρχαν νέα επαγγέλματα που θα αναδύονταν ή θα αναπτύσσονταν λόγω της αναπτυσσόμενης τεχνολογίας (Gazioglu et al. 2022: 191). Παρότι έχουν περάσει περισ-

σότερα από πέντε χρόνια και έχει μεσολαβήσει μια κρίση πανδημίας που, μεταξύ άλλων, λειτούργησε και ως παγκόσμιο πείραμα εκτεταμένης χρήσης των ΤΠΕ σε πάμπολλους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, οι προβλέψεις του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ δεν φαίνεται να έχουν επαληθευτεί.

Το μέλλον, που τόσο έχει εξυμνηθεί και εξορκιστεί, φαίνεται να αργεί ακόμα και εξακολουθεί να παραμένει εξεταστέα ύλη για μελλοντολόγους παρά για κοινωνιολόγους. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι η αυξανόμενη χρήση των νέων τεχνολογιών δεν επιφέρει και αλλαγές στον χώρο της εργασίας. Οι αλλαγές αυτές, ωστόσο, δεν είναι τόσο απόρροια των τεχνολογικών μετασχηματισμών όσο αποτέλεσμα κοινωνικών μετασχηματισμών που αφορούν τους όρους διαπραγμάτευσης της εργασίας, στο πλαίσιο της σύγχρονης οικονομικής πραγματικότητας, είτε αυτή αποδίδεται με όρους μεταφορντισμού είτε με όρους νεοφιλελευθερισμού. Υπενθυμίζοντας μια γνωστή ρήση του συμβούλου του Bill Clinton, James Carville, κατά την προεκλογική περίοδο του 1992, 'είναι η οικονομία, ανόητε' αυτή που καθορίζει τους όρους και το περιεχόμενο της εργασίας και στον μεταπανδημικό κόσμο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alco (2020). *Δείκτες ΓΣΕΕ*.
- Appaduraj, A. (1990). 'Disjuncture and Difference in the Global Economy', *Public Culture*, 2(2): 1-24.
- Badiou, A. (2009). *Η κομμουνιστική υπόθεση*, μτφρ. Ν. Ηλιάδης, επιμ. Δ. Βεργέτης. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Baldwin, R. (2019). *The Globotics Upheaval: Globalization, Robotics, and the Future of Work*. Oxford: Oxford University Press.
- Barbier, J.-C. (2002). 'A Survey of the Use of the Term Précarité in French Economics and Sociology', Document de Travail, No 19, CNRS/Centre d'études de l'emploi.
- Becker, S., J. Buerkert, Q. Quirijns & I. Pop (2021). 'In-Work Poverty in Times of COVID-19', στο E. Aarts, H. Fleuren, M. Sitskoorn & T. Wilthagen (eds.). *The New Common: How the COVID-19 Pandemic is Transforming Society*. Cham, Switzerland: Springer.

- Bell, D. (1976). *Vers la Société Post-industrielle*, μτφρ. Andler, πρόλ. F. Bourricaud, Paris: Robert Laffont.
- Benczúr, P. και I. Kónya (2022). ‘Convergence to the Centre’ στο M. László (ed.). *Emerging European Economies after the Pandemic: Stuck in the Middle Income Trap?*. Cham, Switzerland: Springer.
- Bonefeld, W. & J. Holloway (eds) (1994). *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή: Μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος*, μτφρ. Γ. Αντωνίου. Αθήνα: Εξάντας.
- Castells, M. (2001). *La Société en Réseaux. L’ère de l’Information*. Paris: Fayard.
- Cranston, S. (2017), ‘Calculating the Migration Industries: Knowing the Successful Expatriate in the Global Mobility Industry’, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(4): 626-43.
- Croucher, S. (2012) ‘Privileged Mobility in an Age of Globality’, *Societies*, 2: 1-13.
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Eberstadt, N. (2021). *Men without Work: Post-Pandemic Editions*. West Conshohocken: Templeton Press.
- Eurofound (2020A). *Living, Working and COVID-19. COVID-19 Series*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurofound (2020B). *Telework and ICT-Based Mobile Work: Flexible Working in the Digital Age [Τηλεργασία και εξ αποστάσεως εργασία υποστηριζόμενη από ΤΠΕ: Η εργασία στην ψηφιακή εποχή]*, μτφρ. στα ελληνικά από το ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Gazioglu, A., Z.D. Çakiroglu & A. Dogan (2022). ‘Effects of COVID-19 Pandemic on Robot Employment and Digitalization in Employment’ στο B. Açikgöz & İ.A. Acar (eds). *Pandemnomics: The Pandemic’s Lasting Economic Effects*. Singapore: Springer.
- Gibbs, M., F. Mengel & C. Siemroth (2023). ‘Work from Home and Productivity: Evidence from Personnel and Analytics Data on Information Technology Professionals’, *Journal of Political Economy Microeconomics*, 1(1): 7-41.
- Gibson-Graham, J.K. (2006). *A Postcapitalist Politics*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Greaves, M. (2015). ‘The Rethinking of Technology in Class Struggle: Communicative Affirmation and Foreclosure Politics’, *Rethinking Marxism*, 27(2): 195-211.

- Groenleer, M. & D. Bertram (2021). ‘Plus Ça Change...?’ How the COVID-19 Crisis May Lead to a Revaluation of the Local’ στο E. Aarts, H. Fleuren, M. Sitskoorn & T. Wilthagen (eds.). *The New Common: How the COVID-19 Pandemic is Transforming Society*. Cham, Switzerland: Springer.
- Guzi, M. & M. Landesmann (2022). ‘Labour Markets: Structural Characteristics and the Impact of Two Crises’ στο M. László (ed.). *Emerging European Economies after the Pandemic: Stuck in the Middle Income Trap?*. Cham, Switzerland: Springer.
- Heller, C. (2021) ‘De-confining Borders: Towards a Politics of Freedom of Movement in the Time of the Pandemic’, *Mobilities*, 16(1): 113-33.
- Hewamanne, S. (2022). ‘Wither Labor and Human Rights? Precarious Work and Informal Economies in the Post-COVID-19 Global South’, στο S. Hewamanne & S. Yadav (eds). *The Political Economy of Post-COVID Life and Work in the Global South: Pandemic and Precarity*. Cham, Switzerland: Springer.
- ILO (2024). *Realizing Decent Work in the Platform Economy*. International Labour Conference, 113th Session, 2025, Report V(4). Geneva: International Labour Office, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_909906.pdf.
- Kolb J. & J. Kolb (2013). *The Big Data Revolution: The World is Changing, Are You Ready?*. Chicago: Create space Independent Publishing Platform.
- KPMG (2020). *Βαρόμετρο για τις Συνθήκες Εργασίας στην Εποχή της Νόσου COVID-19*, https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/gr/pdf/2020/04/Covid-19_Employment_Conditions_Barometer-Report.pdf.
- Kremer, C. (2022). ‘Female Labor Workforce and Precarity in India’s Construction Sector’, στο S. Hewamanne & S. Yadav (eds). *The Political Economy of Post-COVID Life and Work in the Global South: Pandemic and Precarity*. Cham, Switzerland: Springer.
- Kunz, S. (2016) ‘Privileged Mobilities: Locating the Expatriate in Migration Scholarship’, *Geography Compass*, 10(3): 89-101.
- Lovelock, J. (2019). *Novacene: The Coming Age of Hyperintelligence*. London: Penguin Books.
- Λυμπεράκη, Α. & Α. Μουρίκη (2002). *Η αθόρυβη επανάσταση: Νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*. 2η έκδοση. Αθήνα: Gutenberg.

- Lyotard, J.-F. (1988). *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*. μτφρ. Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Γνώση.
- Mandel, E. (2016). *Ο ύστερος καπιταλισμός*, μτφρ. Η. Χριστοφορίδης. Αθήνα: Εργατική Πάλη.
- Mayer-Schönberger V. & K. Cukier (2013). *Big Data: A Revolution that Will Transform how We Live, Work and Think*. London: John Murrau Publishers.
- Μαρβάκης, Α. & Παρσάνογλου, Δ. (2011). 'Η Κοινωνική Επιστήμη στο δρόμο της αποθεραπείας: Η "κουλτούρα" ως φάρμακο ή ως ναρκωτικό;', *Ουτοπία*, 97: 73-96.
- Marcuse, H. (1971). *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ. Μ. Λυκούδης. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Mátyás, L. (ed.) (2022). *Emerging European Economies after the Pandemic: Stuck in the Middle Income Trap?*. Cham, Switzerland: Springer.
- MBO partners (2023). *Digital Nomads: Nomadism Enters the Mainstream. MBO Partners 2023 State of Independence Research Study*. https://info.mbopartners.com/rs/mbo/images/2023_Digital_Nomads_Report.pdf.
- Millar, K.M. (2017). 'Toward a Critical Politics of Precarity', *Sociology Compass*, 11(6): e12483.
- Munck, R. (2013). 'The Precariat: A View from the South', *Third World Quarterly*, 34(5): 747-62.
- Ναξάκης, Χ. (1991). 'Ο φετιχισμός της ανάπτυξης και ο τεχνολογικός ντετερμινισμός στο σχήμα Βάση-Εποικοδόμημα', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 82: 60-69.
- Neilson, B. & N. Rossiter (2008). 'Precarity as a Political Concept, or, Fordism as Exception', *Theory, Culture & Society*, 25(7-8): 51-72.
- Νόμος 4808/2021. *Για την Προστασία της Εργασίας. Σύσταση Ανεξάρτητης Αρχής 'Επιθεώρηση Εργασίας'. Κύρωση της Σύμβασης 190 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για την εξάλειψη της βίας και παρενόχλησης στον κόσμο της εργασίας. Κύρωση της Σύμβασης 187 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για το Πλαίσιο Προώθησης της Ασφάλειας και της Υγείας στην Εργασία. Ενσωμάτωση της Οδηγίας (ΕΕ) 2019/1158 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 20ής Ιουνίου 2019 για την ισορροπία μεταξύ της επαγγελματικής και της ιδιωτικής ζωής, άλλες διατάξεις του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων και λοιπές επείγουσες ρυθμίσεις. ΦΕΚ Α' 101/19-06-2021.*

- Οικονομικός Ταχυδρόμος (2023). ‘Τηλεργασία: Οι εργοδότες ζητούν επιστροφή στο γραφείο. Ποια είναι τα επιχειρήματά τους’, 03/09/2023. <https://www.ot.gr/2023/09/03/diethni/tilergasia-oi-ergodotes-zitoun-epistroti-sto-grafeio-ποια-ειναι-ta-epixeirimata-tous/>.
- Παρσάνογλου, Δ. & Β. Τσιάνος (2019). ‘Η κοινωνική πολιτική στα χρόνια της επισφάλειας: Σημειώσεις για το τέλος του νεοφιλελευθερισμού’, στο Α. Γ. Παπαδόπουλος (επιμ.). *Η Κοινωνιολογία και ο δημόσιος ρόλος της στην εποχή της μεταμόρφωσης του κόσμου, Πρακτικά του Τακτικού Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας*. Αθήνα: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία.
- Parsanoglou, D., Stamatopoulou, G. & Symeonaki, M. (2023). ‘Stepping Stone or Trap?: Contextualising Precarity as a Sector and Age Phenomenon in the Greek Labour Market’, *Young*, 31(2): 161-84.
- Portillo, E. & P. Costa (2010). ‘The Role of Technological Acceleration in the Crisis of Modernity: A View by Paul Virilio’, *2010 IEEE International Symposium on Technology and Society*. Wollongong, NSW, Australia: 480-83.
- Ρομπόλης, Σ. & Κ. Δημουλάς (1998). ‘Τηλεργασία: Απειλή ή Πανάκεια’, *Ενημέρωση*, 37: 8-15.
- Sassen, S. (2001). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Revised edition. Princeton: Princeton University Press.
- Schmidt, F.A. (2017). *Digital Labour Markets in the Platform Economy: Mapping the Political Challenges of Crowd Work and Gig Work*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. New York: Crown Business.
- ΣΕΒ (2022). *Επαγγέλματα με δυνατότητα τηλεργασίας (Teleworkability): Τεχνολογία και οργάνωση αναβαθμίζουν την εργασία*. Special Reports ‘Το Μέλλον της Εργασίας’. Αθήνα: Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών.
- Συμεωνάκη, Μ., Ε. Χατζηβαρνάβα, Α. Καζάνη, Γ. Σταματοπούλου, Α. Αθανασοπούλου & Δ. Παρσάνογλου (2020). ‘Εργασία, οικογένεια, συντροφικότητα και γονεϊκότητα κατά το πρώτο κύμα της πανδημίας COVID-19’, *Κοινωνική Πολιτική*, 13: 5-47.
- Toffler, A. (1982). *Το τρίτο κύμα* μτφρ. Ε. Μπαρτζινόπουλος. Αθήνα: Κάκτος.
- Toffler, A. (1994). *Το σοκ του μέλλοντος*, μτφρ. Ε. Νικολάου. Αθήνα: Κάκτος.

- Touraine, A. (1969). *La Société Post-Industrielle. Naissance d'une Société*. Paris: Editions Denoël.
- Tsianos, V. & Parsanoglou, D. (2021). 'Precarity in the Era of the Anthropocene: Notes on the End of Capitalism', στο Douzinas, C. & Bartsidis, M. (eds). *Living in Dark Times*. Transform! Europe & Nicos Poulantzas Institute.
- Von Gaudecker, H.-M. & Siflinger, B. (2021). 'Labor Supply and Well-Being During the Early Stages of the COVID-19 Crisis in the Netherlands: Lessons from Microdata', στο E. Aarts, H. Fleuren, M. Sitskoorn & T. Wilthagen (eds). *The New Common: How the COVID-19 Pandemic is Transforming Society*. Cham, Switzerland: Springer.
- Wallerstein, I. (1999). *The End of the World as We Know It: Social Science for the Twentieth-First Century*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wells, J. (2007). 'Informality in the Construction Sector in Developing Countries', *Construction Management and Economics*, 25(1): 87-93.
- Wieviorka, M. (ed.) (1996). *Une Société Fragmentée? Le Multiculturalisme en Débat*. Paris: La Découverte.

ABSTRACT

Dimitris Parsanoglou

The future is here, the future is now? The place of work in the post-pandemic world

This paper attempts a critical reflection on changes, possibilities and/or risks that have been described and discussed for some decades within the sociology of work and that the pandemic event has brought to the fore in a compelling way. The key question posed in this paper is twofold: it relates both to the extent to which the pandemic itself brought about changes in work and to the imprint that these changes may leave in the long term. Among many other things, the pandemic has brought about changes in three areas relating to the organisa-

tion and conditions of work: undoubtedly and primarily in the use of technological means, in working space and time, and in the link between work and pay or the (further) precarisation of work in general.

Keywords: labour, pandemic, technology, deterritorialisation, precarity